

Globalizáció és felzárkózás.

Átalakuló gazdaságok a recessziótól a növekedésig – I. rész

GRZEGORZ W. KOLODKO

Az átalakulási recesszió Kelet-Európában és a volt Szovjetunióban a vártnál jóval hosszabb ideig tartott. Ez egyrészt a múlt örökségének, másrészt az elkövetett gazdaságpolitikai hibáknak tudható be. A strukturális reformoknak és a fokozatos intézményépítésnek köszönhetően a posztiszocialista gazdaságok elindultak a kilábalás útján, és egyes országok bizonyos lendületet is gyűjtöttek a gyors növekedéshez. Lehetséges, hogy a szélesebb értelemben vett globalizációs folyamatot kihasználva egy vagy két generáció múlva számos ilyen fejlődő piacgazdaság képes lesz felzárkózni a fejlett ipari országokhoz. A cikk első részében az átalakulás eddigi tapasztalatait elemző fejezeteket közöljük, a második rész a jövőről szóló megfontolásokat tartalmazza majd.

I. Bevezetés

A tervgazdaságból a szabad piac intézményrendszerének kiépítése páratlan történelmi vállalkozás. Kelet-Európa (KE) és a volt Szovjetunió (VSZU) volt tervgazdaságainak jelenleg is tartó átalakulása nélkülözhetetlen része a globalizációnak. A régióban zajló átmenet nélkül a globalizáció messze nem érné el teljes dimenzióját, nem lenne ennyire átfogó, dinamikus.

A politikai és ideológiai megfontolásokat félretéve, a piacgazdaságba való átmenet melletti legfőbb érv az a széles körben elfogadott meggyőződés volt, hogy a piacgazdaság bevezetésének következtében javulnia kell a versenyképességnek és a hatékonyságnak. Így a várakozások szerint az új rendszer bevezetése – egy rövid ideig tartó, átmeneti visszaesés után – először kilábalást, majd gyors növekedést eredményez. Ezzel szemben, számos tényező eredményeképpen nem ez történt.

Az átmenetet kísérő recesszió a vártnál jóval hosszabb ideig tartott, a visszaesés súlyosabb volt, és a kilábalás nem volt – és több esetben még mindig nem – olyan zökkenőmentes, mint amilyennek azt az átalakuló országok kormányai és a nemzetközi szervezetek várták. Valójában a gyors helyreállítás és a robosztus növekedés helyett az elhúzódó recesszió az átmenet nagy gazdasági válságába torkolt, egyes országokban végigkísérve a 90-es évek teljes évtizedét. Fontos megemlíteni, hogy a válság teljes mélységében sújtotta a két legnagyobb átalakuló országot, vagyis a körülbelül 200 milliós népességű Oroszországot, Ukrajnát és az átalakuló országok felét.

Az átalakulás első évtizede után (1990–99) a 25 KE és VSZU ország (súlyozott) GDP-átlaga körülbelül 65 százaléká az átmenet előtti szintnek, a VSZU országok esetében ez az arány 54 százalék, a KE országokban pedig még nem érte el a jövedelem az 1989-es szintet. Természetesen nem ezt vártuk az átmenet kezdetekor. Sőt az előre nem látott folyamatok okozta meglepetés jelentős eltéréseket váltott ki a jelenlegi folyamatok magyarázatában. Igaz ez, akár a hosszan tartó visszaesés okainak magyarázatait, akár azokat az elemzéseket vizsgáljuk, amelyeket az azt követő gyors növekedés (azokban az országokban, ahol ez valóban megtörtént) forrásainak. Éppen ezért érdemes elemezni az átalakuló országokban végbemenő folyamatok mögött meghúzódó tényezőket, különösen a jövőbeni döntési lehetőségek és azok politikai, illetve technikai korlátainak szempontjából.

A Bevezetést követően a II. fejezet röviden elemzi a globalizáció és a piacgazdaságba való átmenet kapcsolatait és visszacsatolásait. A III. fejezetben az átmenet kísérő súlyos recesszió kiterjedését, dinamizmusát és általános okait mutatjuk be. A IV. fejezet a recesszió, kilábalás és növekedés különböző pályáit mutatja be, mivel ezek a folyamatok igen eltérő módon alakultak a KE és a VSZU különböző régióiban és országaiban. Az V. fejezetben az elhúzódó átmeneti válság okozta kihívásokra adható gazdaságpolitikai válaszok kerülnek részletes bemutatásra, miközben különösen nagy hangsúlyt fektetünk az intézményi vákuum fogalmára és az intézményrendszer kiépítésének fontosságára. A VI. fejezetben a globalizáció és a külső sokkok kilábalásra és növekedésre tett hatásait elemezzük, ugyanakkor megvizsgáljuk a fejlett ipari országokhoz való felzárkózás esélyét és mechanizmusát. A VII. fejezet különböző növekedési utakat és hosszú távú passzív scenáriókat mutat be egészen 2050-ig. A VIII. fejezet az aktív politika döntési lehetőségeit elemzi, illetve tanácsokkal szolgál a növekedés gyorsítása és hosszú távú fenntarthatósága érdekében. Végül a IX. fejezet a további vita alapjául szolgáló gazdaságpolitikai konklúziókat mutatja be.

II. Globalizáció és poszt szocialista átmenet

A huszadik század utolsó évtizedét a világgazdaság jelentős átalakulása jellemezte. A technológiai fejlődés új szakasza és az internacionalizálódó tőkeáramlás megváltoztatta a gazdasági teljesítmény törvényszerűségeit. A pénz- és tőkepiacok egyre növekvő liberalizációjával párosuló széles körű kereskedelmi liberalizáció új távlatokat és kihívásokat teremtett. Ezen kihívásokkal nemcsak a kormányzatoknak és a különböző nemzetközi szervezeteknek, hanem – egyre növekvő mértékben – a privát szférának és a civilszervezeteknek is szembe kell nézniük. Így az új évszázad előestéjén nemcsak a halmozódó régi strukturális problémák, hanem számos új kérdés vár elméleti megoldásra és a megfelelő gazdaságpolitikai válaszra.

Először, a magánszektor nemcsak az első számú haszonélvezője kell, hogy legyen a globalizációból és az átmenetből eredő előnyöknek, hanem a válságmenedzselésben is aktívan részt kell vennie. A magáncégek világszerte egyre növekvő szerepet kapnak, mind a fejlett piacgazdaságokban, mind a fejlődő országokban és – a széles körű privatizációnak köszönhetően – a volt tervgazdaságokban is. Így a privát szférának jóval nagyobb felelőssége van a már kialakult válságok kimenetelében. A fejlett ipari országok magánszektora – a különböző pénzügyi közvetítőket, befektetési bankokat, hedge fund-okat (fedezeti alapokat), multinacionális cégeket is beleértve – egyre inkább globális szinten folytatja tevékenységét, miközben meg kell osztania a felelősséget és részt kell vállalnia a költségek viselésében is, amikor a nemzetközi tőkeáramlás nem pozitív eredményeket közvetít.

Másodszor, a nemzetközi szervezeteknek – beleértve a nemzetközi és globális gazdasági tevékenységek bizonyos aspektusával foglalkozó regionális fejlesztési bankokat és intézményeket (például: IMF, WB, WTO, UNCTAD, ILO stb.) – koordinálniuk kell tevékenységüket. A magas fokú liberalizáció ellenére vagy bizonyos értelemben annak eredményeképpen, egymással szorosan összefüggő folyamatokat különböző szervezetek felügyelnek, de nem képesek hatékonyan összehangolni működésüket. Számos probléma az ilyen jellegű koordináció hiánya következtében alakul ki a világgazdaságban, beleértve a posztzocialista érát is. Jó példa erre a rövid lejáratú tőke szabályozatlan áramlásából fakadó túl nagy kockázatvállalás, s bár a rövid lejáratú tőke áramlása megkönnyítheti és elősegítheti a fejlődő piacok gazdasági növekedését, ugyanakkor meg is nehezíti azt. Sajnálatos módon az elmúlt években gyakorta ez utóbbi történt. Ha a gyors kereskedelmi liberalizációból fakadó kockázat radikális pénzügyi liberalizációból fakadó kockázatonövekedéssel párosul, akkor ezen kockázatok kritikusan eszkalálódhatnak, különösen a gyenge intézményi háttérrel rendelkező gazdaságokban. Gyakran ez történik a fejlődő piacokon, különösen a posztzocialista országok körében.

Harmadszor, a nemzetközi civil szervezetek a jövőben jóval fontosabb szerepet fognak játszani. A civil szervezeteket a magánszféra, a kormányzatok és nemzetközi szervezeteik stratégiai partnerének kell tekintenünk. Jó példa lehet az ilyen jellegű tevékenységre, és fontos üzenetet közvetít a jövő számára a szegény, jelentős mértékben eladósodott országok adósságának csökkentésekor játszott koordináló szerepük. Ha a G-7 csoport vezető fejlett országai, valamint a Nemzetközi Valuta Alap és a Világbank együtt bizonyos civil szervezetekkel, mint az Oxfam vagy a Jubilee 2000 közösen néznek szembe az adósságválság okozta kihívással, akkor az eredmények érzékelhetőek lesznek. A jövőben minden bizonnyal jóval több ilyen jellegű kezdeményezés lesz, különösen az emberi tőkébe való befektetés és a természetvédelem területén, valamint a szegénység és egyenlőtlenség elleni harcban. Az átalakuló országok ugyancsak egyre növekvő mértékben fognak részt venni ilyen jellegű törekvésekben. Ez segíteni fog számukra a gyorsabb növekedés feltételeinek megteremtésében, mivel ez a tevékenység szorosan kapcsolódik a tanulási folyamathoz és a világgazdaságban való kedvezőbb részvételhez.

Negyedszer, a piacgazdaságba való átmenetnek *per se* a globalizáció szempontjából is fontos jelentése van. Számos ország nyilvánvalóan a teljes piacgazdaság felé vezető úton halad. Mások – mint például Kína –, miközben a jelenlegi gazdasági rendszerüket próbálják megreformálni, hamarosan minden valószínűség szerint csatlakoznak a fenti folyamatokhoz. Az átalakulási folyamat mindhárom alkotó eleme, vagyis a stabilizációval egybekötött liberalizáció, az intézményrendszer kiépítése és az ipari termelőkapacitások átalakítása kapcsolatban van a nemzetközi, így a globális folyamatokkal (Kolodko, 1992b).

A stabilizációval egybekötött liberalizáció kapcsolódik az azelőtt viszonylag zárt gazdaságok megnyitásának folyamatához. Ezt nemcsak a nemzetközi munkamegosztásban való aktívabb részvétel, hanem ezen országok exportjának és importjának jövedelmüknél gyorsabb növekedése (illetve recesszió esetén a jövedelem-visszaesésnél lassúbb csökkenése) is tükrözi. A folyamat eredményeképpen a hazai és a nemzetközi vállalatok szabadon ki- és beléphetnek a már liberálisan szabályozott hazai piacra. Ráadásul azokban az országokban, ahol a tőkepiaci liberalizáció is végbement, a még gyerekcipőben járó hazai tőkepiac pillanatok alatt a globálisan integrálódott pénz- és tőkepiac részévé válik. A nemzetközi befektetők főleg a pénzügyi és a közszolgáltatási szektorba hatolnak be. Ennek eredményeképpen azonban – azon túl,

hogy ezen szektorok nyújtotta szolgáltatások színvonala javul – felmerül annak a kockázata, hogy létrejön egyfajta „függő kapitalizmus” (*dependent capitalism*) (Poznanski, 1997). Az ilyen jellegű kockázat abból az aszimmetrikus helyzetből fakad, hogy a transznacionális vállalatok és külföldi befektetők beruháznak az adott országba, miközben ezek az országok nem képesek elegendő tőkét akkumulálni ahhoz, hogy külföldön befektetőként léphessenek fel, hiszen saját tőkeigényüket sem képesek kielégíteni. Ez a kihívás csak hosszú távon, befejezett pénzügyi liberalizációt, egészséges fundamentumokat és gyors növekedést feltételezve küzdhető le.

Az intézményrendszer kiépítése, különösen az erőforrások piaci allokációjának feltételeit megteremtő új jogrend kialakításán és szervezetek létrehozásán keresztül ugyancsak kapcsolatban áll a globalizáció folyamatával. Számos rendelkezés egyben egy nemzetközi és globális intézményrendszer részét képezi, például kereskedelmi szabályozás és liberalizáció a WTO-nak megfelelően, vagy a természetvédelmet célzó szabályok és döntések. Nélkülözhetetlen része a globalizációnak – és azzal nem ellentétes – a különböző regionális integrációk létrejötte, például az Európai Unióval (később azon belül), és a kezdeti szétesés után a FAK-kal. A globalizáció folyamán a nemzetgazdaságok intézményrendszere egyre hasonlóbba válik, és minél nagyobb a hasonlóság, annál könnyebben erősíthető az integráció és a globalizáció folyamata.

A fent említett reformok összessége a meglévő ipari termelőkapacitás mikroökonómiai átalakulásához vezet (Lavigne, 1999). A folyamatok jelentős része a multinacionális vállalatok fokozódó térnyerésével párhuzamosan zajlik. Így az átalakuló országok termelési és elosztási folyamatának egyre növekvő hányada tekinthető a világgazdaság részének. A növekvő működőtőke-beáramlás (FDI) jelentős mértékben hozzájárul ehhez a folyamathoz. Ugyanakkor a jövőbeni növekedés döntő feltétele a jelenleginél magasabb megtakarítási hajlandóság, így a magasabb tőkeakkumulációs képesség kialakulása (Kolodko, 1999b).

Ebből a szempontból hosszú távon a működőtőke-beáramlásra csak az egészséges hazai tőkeáramlás kiegészítőjeként szabad tekinteni. A globalizációs folyamat eredményeképpen a működő tőke beáramlása folytatódni fog, még azután is, hogy az 1990-es évek működő tőke beáramlása növekedéséért nagy részben felelős privatizációs folyamat véget ér. Így a jövőben is várható, hogy az FDI a mikroökonómiai átalakulást célozza, és hosszú távon is hozzájárul a versenyképesség javításához. Mindez valószínűleg tovább javítja majd az átmeneti gazdaságok növekedési potenciálját.

III. Az átalakulási recesszió és az 1990-es évek gazdasági válsága

A rendszerváltást megelőzően a volt tervgazdaságok kibocsátása folyamatosan bővült. Ráadásul gyors ütemben. Az 1990-es éveket megelőző négy évtizedben az átlagos éves növekedési ütem 4,8 százalék (Csehszlovákia) és 8,2 százalék (Románia) között volt.¹ Ilyen növekedési ütem mellett a GDP az első esetben 16 év, míg az utóbbiban kevesebb mint 9 év alatt duplázódott meg. Ugyanakkor a tervgazdaságok növekedésének számos specifikus jellemzője volt. Ezek közül legalább ötöt érdemes megemlítenünk, melyek a megállapításainkat alátámasztják.

¹ Az ebből az időszakból származó adatok megbízhatósága megkérdőjelezhető. De ha léteznek is hibák, azért a hosszú időszakok elemzése és az országok összehasonlítása nem válik lehetetlenné. Az ezekből az elemzésekből származó következtetéseket azonban óvatosan és fenntartásokkal kell kezelni. Mi is így teszünk.

Először, a kormányzatok makacs erőfeszítései ellenére – vagy igen gyakran a gazdasági folyamatokba való beavatkozásuk és a források bürokratikus elosztása következtében – léteztek specifikus növekedési ciklusok (*Bauer, 1978; Kolodko, 1976*). Bár a kibocsátás folyamatosan nőtt, a középtávú növekedési ütem ingadozott. A gyorsuló növekedési szakaszokat egy korrekciós időszak követte, amikor a növekedés lassult. Később egy újabb expanzió vette kezdetét, és a sorozat nagyjából megismétlődött (*I. táblázat*). Ez a két sajátosság, vagyis a periodikus fluktuáció endogén mechanizmusa és a mozgások viszonylag állandó jellege alátámasztják a folyamatok ciklusként való értelmezését.

Másodszor, a növekedés alapvetően „rossz minőségű” volt, mivel még a viszonylag jobban működő gazdaságokban sem sikerült a hiányjelenséget teljes mértékben eliminálni. Ez komoly gazdasági és politikai feszültséget okozott. Az aránytalanságok további akadályokat gördítettek a gyors és stabil növekedési ütem fenntartása elé. A késői szakaszban a hiányt egyes országokban nyílt (ár/bér) infláció kísérte. Így egy úgynevezett „hiányinflációs” szindróma alakult ki (*Kolodko–McMahon, 1978*). Ennek következtében a növekedés tartós egyensúlytalansággal párosult. Az elosztás központi tervezése mellett ez pont ellentétes volt azzal, mint amit a hatóságok vártak.

Harmadszor, a magas növekedési ütem ellenére az életszínvonal nem javult elég gyorsan. A szocialista (kommunista) fejlődési modell a nehézipar és a beruházási hajlandóság bővülésén alapult, így a fogyasztás mindig alacsonyabb ütemben nőtt. A növekedés ciklikus természetéből fakadóan a fogyasztás növekedése is ingadozott, bár a fogyasztás változékonysága legnagyobb részben a beruházással szemben történt. Mindazonáltal a túl lassú (legalábbis az emberek várakozásait el nem érő) életszínvonal-javulás egyre növekvő társadalmi elégedetlenséget váltott ki, ami további lendületvesztéshez vezetett. Ez a tényező, együtt a hiány-infláció jelensége okozta kényelmetlenséggel, képes megmagyarázni, hogy nem túl alacsony ütemű gazdasági növekedés mellett mi vezetett a szociálpolitikai rendszer egyensúlyvesztéséhez.

1. táblázat

Növekedési ciklusok a tervgazdaságokban, 1950–1989
Évek, a nettó materiális termék növekedési üteme százalékban, a változás előjele az előző időszakhoz képest

Bulgária	n. a.	1953–56	1957–59	1960–63	1964–67	1968–71	1972–75	1976–80	1981–85	1986–88	1989	
		6,5	14,0	6,0	9,1	7,4	8,3	6,4	3,5	5,2	0,5	
		–	+	–	+	–	+	–	–	+	–	
Csehszlovákia	1950–52	1953–56	1957–61	1962–65	1966–69	1970–75	1976–78	1979–84	1985–88	1989		
	10,0	6,5	7,4	0,8	7,2	5,3	4,7	1,8	2,4	1,9		
		–	+	–	+	–	–	–	+	–		
NDK	1950–52	1953–56	1957–59	1960–63	1964–69	1970–75	1976–86	1987–88	1989			
	18,0	6,7	8,7	2,2	5,0	5,7	4,4	3,3	2,5			
		–	+	–	+	+	–	–	–			
Magyarország	n. a.	1951–53	1954–56	1957–60	1961–65	1966–69	1970–74	1975–78	1979–85	1986–88	1989	
		9,3	2,0	11,0	5,4	7,2	6,2	5,0	0,9	1,6	0,4	
		–	–	+	–	+	–	–	–	+	–	
Lengyelország	1950–53	1954–57	1958–63	1964–68	1969–70	1971–75	1976–78	1979–82	1983–85	1986–88	1989	
	9,8	9,1	5,4	7,1	3,7	9,8	4,9	6,5	4,9	3,9	0,2	
		–	–	+	–	+	–	+	–	–	–	
Románia	n. a.	1951–53	1954–56	1957–59	1960–62	1963–66	1967–70	1971–76	1977–79	1980–84	1985–88	1989
		17,0	5,0	10,6	7,6	10,5	7,0	11,5	7,7	4,0	5,4	–5,8
		–	–	+	–	+	–	+	–	–	+	–
Szovjetunió	1950–51	1952–53	1954–56	1957–63	1964–68	1969–73	1974–78	1979–88	1989			
	16,0	8,2	11,6	6,0	8,2	6,5	5,0	3,3	2,6			
		–	+	–	+	–	–	–	–			

n. a.: nincs adat.

Források: Központi Statisztikai Hivatal (GUS), Varsó – egyes évek és a szerző számításai

Negyedszer, a növekedés a „kimerülés” jeleit mutatta (Poznanski, 1996), üteme lassult. Különösen a késői szakaszban, az 50-es, 60-as évek kezdeti gyors növekedése után a növekedési ütem jelentősen csökkent. A folyamatot a beruházások termelést meghaladó ütemű bővülése kísérte, vagyis a hatékonyság romlott. Mivel a munka termelékenysége még ennél is lassabban nőtt, az 1980-as évek második felében a növekedés szinte stagnált, és 1989-re ténylegesen megállt. Így a növekedési potenciál megszűnt. Később, sajnálatos módon az átalakulás kezdetével egy időben a kibocsátás csökkenni kezdett, és az infláció jelentősen felgyorsult. Így ezek az országok – bár különböző fokon és eltérő ideig – az egyik betegségből, vagyis a haldokló tervgazdaság hiányinflációjából a másikba, vagyis a fejlődő piacgazdaságban a visszaesést kísérő infláció betegségébe estek (Kolodko, 1992a).

Ötödször, a felzárkózási folyamat már a tervgazdaságban kezdetét vette. Különösen a kezdeti időszakban a viszonylag kevésbé fejlett országok, például Bulgária és Románia jóval gyorsabban növekedtek, mint a magasabb termelékenyséű, így magasabb életszínvonalat élvező országok, például Magyarország és Csehszlovákia (2. táblázat). Ugyanez igaz a Szovjetunió belüli növekedésre is, a Kaukázus és a közép-ázsiai köztársaságok jóval gyorsabban növekedtek, mint a kelet-európai köztársaságok. Bár kisebb mértékben, hasonló volt a helyzet a jugoszláv köztársaságok esetében is, ahol például Macedónia gyorsabb ütemben növekedett, mint Szlovénia.

2. táblázat

A tervgazdaságok átlagos növekedési üteme (nettó materiális termék) 1950–1989 között
(Százalék)

	1950–89	Az első ciklus első fázisa	Az utolsó ciklus utolsó fázisa
Románia*	8,2	17,0	5,4
Bulgária**	6,9	>10,0	5,2
Lengyelország	6,7	9,8	3,9
Szovjetunió	6,5	16,0	3,3
NDK	5,9	18,0	3,3
Magyarország*	5,0	9,3	1,6
Csehszlovákia	4,8	10,0	2,4

* Az 1953–1989-es időszak átlaga.

** Az 1951–1989-es időszak átlaga.

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal (GUS), Varsó – egyes évekre és a szerző számításai.

Ezután kezdetét vette az átalakulási recesszió. A legjobb esetben három évig – Lengyelországban 1989 közepétől 1992 közepéig –, a legrosszabb esetben akár tíz évig – Ukrajnában 1990-től 1999-ig – is eltartott. Az előbbi esetben a GDP körülbelül 20 százalékkal esett vissza, majd kezdetét vette a kilábalás, illetve a növekedés. Ukrajna esetében a kibocsátás több mint 60 százalékkal csökkent, és csak 2000-ben kezdett növekedni. Míg összesen három ország – Lengyelország 1996-ban, Szlovénia 1998-ban és Szlovákia 1999-ben – volt képes elérni az átalakulás előtti kibocsátási szintjét, a skála másik végén még Ukrajnánál is rosszabb helyzetben lévő országok vannak. Grúziában és Moldáviában az 1999-es GDP körülbelül egyharmada az 1989-es szintnek, és további négy volt szovjet köztársaságban a felét sem éri el. A kelet-európai gazdaságok közül hat országban a GDP az 1989-es kibocsátási szint háromnegyede körül vagy az alatt ingadozik (3. táblázat).

3. táblázat

Recesszió és növekedés az átalakuló gazdaságokban
GDP növekedési ütemek (százalék), 1989–1999

	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	Reál GDP 1999- ben, 1989= 100
Lengyelország	0,2	-11,6	-7,0	2,6	3,8	5,2	7,0	6,1	6,9	4,8	3,8	121,6
Szlovénia	-1,8	-4,7	-8,9	-5,5	2,8	5,3	4,1	3,5	4,6	3,9	3,5	107,6
Szlovákia	1,4	-2,5	-14,6	-6,5	-3,7	4,9	6,9	6,6	6,5	4,4	1,9	101,5
Magyarország	0,7	-3,5	-11,9	-3,1	-0,6	2,9	1,5	1,3	4,6	5,1	4,2	99,2
Cseh Köztársaság	1,4	-1,2	-11,5	-3,3	0,6	3,2	6,4	3,8	0,3	-2,3	-0,3	94,7
Albánia	9,8	-10,0	-27,7	-7,2	9,6	9,4	8,9	9,1	-7,0	8,0	7,1	92,5
Üzbegisztán	3,7	1,6	-0,5	-11,1	-2,3	-4,2	-0,9	1,6	2,4	3,3	3,0	92,3
Belorusszia	8,0	-3,0	-1,2	-9,6	-7,6	-12,6	-10,4	2,8	10,4	8,3	1,5	78,2
Horvátország	-1,6	-7,1	-21,1	-11,7	-8,0	5,9	6,8	6,0	6,5	2,3	-0,7	77,2
Észtország	-1,1	-8,1	-13,6	-14,2	-9,0	-2,0	4,3	3,9	10,6	4,0	0,0	75,7
Románia	-5,8	-5,6	-12,9	-8,8	1,5	3,9	7,1	4,1	-6,9	-7,3	-4,1	73,0
Macedónia	0,9	-9,9	-7,0	-8,0	-9,1	-1,8	-1,2	0,8	1,5	2,9	0,6	72,0
Bulgária	0,5	-9,1	-11,7	-7,3	-1,5	1,8	2,1	-10,1	-7,0	3,5	1,4	66,8
Litvánia	1,5	-5,0	-6,2	-21,3	-16,0	-9,5	3,5	4,9	7,4	5,2	0,0	65,4
Kirgizisztán	4,0	3,0	-5,0	-19,0	-16,0	-20,0	-5,4	7,1	9,9	1,8	0,0	60,4
Kazahsztán	-0,4	-0,4	-13,0	-2,9	-9,2	-12,6	-8,2	0,5	2,0	-2,5	-1,7	60,2
Litvánia	6,8	2,9	-10,4	-34,9	-14,9	0,6	-0,8	3,3	8,6	3,6	1,5	60,1
Oroszország	2,6*	-4,0	-5,0	-14,5	-8,7	-12,7	-4,1	-3,5	0,8	-4,6	1,5	56,1
Türkmenisztán	-6,9	2,0	-4,7	-5,3	-10,0	-18,8	-8,2	-8,0	-26,1	4,2	17,0	51,2
Azerbajdzsán	-4,4	-11,7	-0,7	-22,6	-23,1	-19,7	-11,8	1,3	5,8	10,1	3,7	45,2
Tádzsikisztán	-2,9	-1,6	-7,1	-29,0	-11,0	-18,9	-12,5	-4,4	1,7	5,3	5,0	44,1
Örményország	14,2	-7,4	-17,1	-52,6	-14,8	5,4	6,9	5,8	3,1	7,2	4,0	42,5
Ukrajna	4,0	-3,4	-11,6	-13,7	-14,2	-23,0	-12,2	-10,0	-3,2	-1,7	-2,5	35,7
Grúzia	-4,8	-12,4	-20,6	-44,8	-25,4	-11,4	2,4	10,5	11,0	2,9	3,0	33,8
Moldávia	8,5	-2,4	-17,5	-29,1	-1,2	-31,2	-3,0	-8,0	1,3	-8,6	-5,0	30,5
Bosznia-Hercegovina	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	-5,7	58,9	50,1	19,4	6,6	x
Jugoszlávia	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	2,5	6,1	5,8	7,6	1,5	-37,3	x
GDP-súlyozott átlag **												
KE-13	-0,2	-6,6	-10,7	-3,6	0,4	3,9	5,5	4,0	3,6	2,4	1,7	99,3
FÁK-12	0,6	-3,7	-6,0	-14,2	-9,3	-13,8	-5,2	-3,5	0,9	-3,5	0,3	54,3
KE és VSZU-25	0,3	-5,0	-8,1	-9,5	-5,0	-6,0	-0,5	-0,2	2,0	-1,2	1,0	71,3

n. a. – Az adat nem áll rendelkezésünkre.

* Szovjetunió.

** A használt súlyok az EBRD 1996-os nominális dollár GDP-re vonatkozó becslései.

Forrás: (1) EBRD 1999. (2) Az 1. táblázat forrása. (3) 1999-re az előzetes adatok és prognózisok részben a PlanEcon 1999a és 1999b forrásokból, illetve az elérhető nemzeti statisztikákból származnak. (4) Bosznia-Hercegovinára és Jugoszláviára vonatkozó adatok a PlanEcon 1999b forrásból származnak.

A nagy gazdasági válság tehát tény. Ugyanakkor nem szabad megfeledkezni arról, hogy az átalakuló gazdaságok esetében is igaz, hogy a rendelkezésünkre álló adatok messze nem tökéletesek. Jelentős torzítás ered a hivatalosan be nem jegyzett, adót nem fizető feketegazdaság meglétéből. A lényeg azonban az, hogy a feketegazdaság figyelembevétele növelné a kibocsátás szintjét és a foglalkoztatást, de nem feltétlenül növelné a növekedési ütemet, illetve nem feltétlenül enyhítené a recessziót. Más

szavakkal, nyilvánvaló, hogy az átalakuló gazdaságok valós kibocsátása jóval – körülbelül 15-30 százalékkal – magasabb, mint a hivatalosan elfogadott szint. Ez azonban csak a szintet, vagyis a növekedés számításánál figyelembe vett bázist, de nem magát az ütemet változtatja meg.

Ugyanakkor el kell ismernünk, hogy az átalakulás kezdetekor bekövetkezett kibocsátás-visszaesés mértéke egyes esetekben túlbecsült. A tényleges termelés egy része nem szűnt meg, csak egyszerűen átkerült – leggyakrabban az eszközökkel egyetemben – a „fehérből” a feketegazdaságba. Később a privatizáció e sajátos formája (mivel a hivatalos szektor állami tulajdonú volt, míg a be nem jegyzett tevékenység magántulajdonba került) a valósnál magasabb hivatalos növekedési ütemet eredményezett, mivel a már meglévő, de be nem jelentett termelő tevékenységet fokozatosan bejelentették, így az a hivatalos kibocsátási statisztika részévé vált.

Így a feketegazdaság jelensége kétféle torzítást vitt a kezdeti recesszióról és a kilábalásról alkotott képbe. Megtörténhetett, hogy a recesszióra vonatkozó adataink a valóságoshoz képest túloznak, de az is valószínű, hogy a későbbi növekedés a valóságban alacsonyabb ütemű volt. Érdekes, hogy a legtöbb elemzés jóval nagyobb figyelmet fordít az előbbi, mint az utóbbi jelenségre. A lényeg az, hogy hosszabb távon – mondjuk egy vagy két évtized alatt – a két ellentétes folyamat semlegesítheti egymást.

Mindig azt vártuk, hogy a növekedés hamarabb beindul, mint az valójában megtörtént. Például Lengyelországban az átmenet kezdetén a kormány prognózisai szerint a recesszió csak egy évig tart majd, és a GDP csökkenésének mértéke nem fogja meghaladni a 3,1 százalékot. Valójában a visszaesés három évig tartott és a becslétnél hatszor erősebb volt. *Gomulka* [1990] 4,7, 8,7 és 7,9 százalékos növekedési ütemet becsült az 1991–93-as időszakra. Míg ezek az adatok összességében 22 százalékos növekedést jelentenének e három évben, a valóságban a kibocsátás 1990-ben 12 százalékkal és 1991-ben további 7 százalékkal esett vissza. Csak ezek után, 1992–93-ban nőtt a gazdaság előbb 2,6, majd 3,8 százalékkal. Jobb gazdaságpolitikai reakciókat feltételezve *Borensztein és Montiel* [1991] Magyarország és Lengyelország esetében 6,5 százalékos, míg a volt Csehszlovákia esetében 3,25 százalékos átlagos GDP-növekedést prognosztizál az 1991–95-ös időszakra. *Summers* [1992] várakozása szerint a lengyel gazdaság már 1991-ben fordulóponthoz érkezett volna (2 százalékos növekedés), és az azt követő időszakban szárnyaló, 5-6 százalékos ütemben kellett volna bővülnie. Úgy becsülte, hogy Magyarország, Lengyelország, Románia és Jugoszlávia 1992-től, míg Bulgária és Csehszlovákia 1993-tól fog pozitív növekedést mutatni, miközben a kelet-európai országok növekedési ütemének súlyozatlan átlaga az 1992-re becsült 0,8 százalékról az évtized végére 4 százalékra fog gyorsulni. Ezzel szemben 1992-ben a régió kibocsátása további 3,6 százalékkal csökkent (az 1990–91-es körülbelül 17 százalékos visszaesés után), és az évtized végére mindössze 2 százalékkal bővült.

Nemcsak a független szakértők, de a kormányok és az érintett nemzetközi szervezetek is tévedtek. A Nemzetközi Valuta Alap (IMF) a „World Economic Outlook 1991” (Világgazdasági kitekintés, 1991) című kiadványában publikált prognózisa szerint a kelet-európai régió már 1992-től növekedési pályára lép. Miután 1991-re 1,5 százalékos visszaesést jeleztek előre (szemben a valós 10,7 százalékos összeomlással), 1992-re 2,8 százalékos, 1993-ra pedig 4,4 százalékos (IMF 1991) GDP-növekedést vártak, ezzel szemben az első évben a GDP 3,6 százalékkal csökkent, majd azt követően is csak szerény 0,4 százalékos növekedést mutatott.

Ekkor a várakozások ingája a másik végletbe csapott. A „World Economic Outlook” 1992. októberi kiadványában – az 1991-es súlyos recessziót mutató adatok hatása alatt – az előrejelzések lényegesen megváltoztak. A kelet-európai országok

esetében a korábban 2,8 százalékosra becsült növekedéssel szemben 1992-re 9,7 százalékos recessziót prognosztizáltak. A volt szovjet gazdaságok esetében ugyanerre az évre 18,2 százalékos visszaesést prognosztizáltak, míg a GDP csökkenése „csak” 14,2 százalékos volt.

Számos oka volt annak, hogy a korai prognózisok utólag túl optimistának bizonyultak, és hogy a várakozások nem igazolódtak be. Az átmenet kezdeti szakaszára a teljes bizonytalanság volt jellemző, így pusztán az átmenetet kísérő folyamatok jelenlétének köszönhetően nem volt nehéz tévedni. Ugyanakkor le kell szögeznünk, hogy a valódi hibákat nem a prognózisokban, hanem az alkalmazott gazdaságpolitikában és annak elméleti megalapozottságában kell keresnünk. Az előrejelzésekben elkövetett hibákért az alkalmazott gazdaságpolitikát és az azt alátámasztó elméleteket okolhatjuk (Kolodko, 1991 és 1999d; Nuti, 1992; Poznanski, 1996; Stiglitz, 1999). Valójában mi okozott olyan súlyos recessziót, hogy az sok esetben akár évtizedig tartó, igen alacsony növekedéssel járó gazdasági válságba torkollott?

Az 1990–99-es évek nagy átalakulási válságát lehetetlen egyedül a múlt örökségével és a külső sokkok hatásaival magyarázni (Mundell, 1997). Ezek a tényezők természetesen lényeges szerepet játszottak, ugyanakkor nem lehet rájuk hárítani a teljes felelősséget minden szerencsétlenségért (mivel egy évtized alatt elveszíteni a GDP felét vagy több mint felét valóban súlyos szerencsétlenség). A kritikus szerepet ebben az időszakban a gazdaságpolitika játszotta, amely gyakran tévedett. Az elkövetett legkomolyabb hibák egyike a piacgazdaságot megalapozó intézményrendszer kiépítésének negligálása. A fejlődő piacgazdaságok teljesítménye sokkal inkább függ az intézményi háttértől, mint az átfogó gazdaságliberalizációtól.

Így az általában a „túl gyors kontra túl lassú” liberalizációról és privatizációról szóló vita félrevezette a gazdaságpolitikát. (Kolodko–Nuti, 1997; Stiglitz, 1998) Az elméleti kérdést és a pragmatikus kihívást nem a liberalizáció és nem is a privatizáció sebességének megválasztása jelentette, hanem az, hogy ezen folyamatokat hogyan kellene megtervezni és összehangolni (pontosabban egyes esetekben nem összehangolni) az intézményrendszer kiépítésével.² Amennyiben az intézményrendszer kiépítése nem erősítette a fenti folyamatokat, akkor az egyszerre több szálon futó átalakulási folyamat elemei nem voltak megfelelően összehangolva. Így a növekedés helyett tovább romlott a mikroökonómiai hatékonyság, ami végül a kibocsátás ilyen súlyos és hosszan tartó visszaeséséhez vezetett.

IV. A recesszió, a kilábalás és a növekedés különböző pályái

Van még egy érv, bár indirekt, ami bizonyítja azt a nagyon fontos állítást, hogy a recesszió és a növekedés nem a múlt öröksége, és nem is a jó, illetve rossz szerencse függvénye, hanem igenis az alkalmazott politikától függ. A múlt rendszer öröksége néha segít, azonban posztoszocialista országok esetében legtöbbször akadályt jelent. De akármilyen is ez az örökség, a gazdaságpolitika a döntő. Az érv az, hogy számos strukturális, intézményi, geopolitikai és kulturális hasonlóság ellenére ezek az országok igen különböző pálya mentén mozogtak a rendszerváltás első évtizedében (EBRD, 1999;

² Mind a nagy gazdaságok, mint Oroszország, mind a kis gazdaságok, mint Albánia szélsőséges esetében megtörtént, hogy más országokhoz, például Lengyelországhoz vagy Szlovéniához viszonyítva nagyobb magánszektor (a GDP-hez való hozzájárulásként mérve) jelenléte ellenére a teljesítmény lényegesen alacsonyabb volt. A hatékonysága javulása szempontjából nem a liberalizáció kiterjedtsége és nem is a magánszektor aránya a meghatározó, hanem az előbbi országok esetében a fennálló intézményi úr, az utóbbiakban a viszonylag egészséges intézményrendszer és a helyes gazdaságpolitika.

Kolodko, 2000a; Blejer–Skreb, 2000). A követett pályákat minden egyéb tényezővel szemben a politika formálta (és fogja formálni) a leginkább. Ez a legfőbb oka annak, hogy bizonyos országokban a recesszió három, maximum öt évig tartott, míg más gazdaságokban az egész évtizedre rányomta bélyegét. Így a kibocsátás jelenlegi szintje két tényező függvénye. Egyrészt annak, hogy milyen súlyos volt a kibocsátás visszaesése a recessziós időszak egyes éveiben, másrészt annak, hogy ez az időszak hány évig tartott.

Egyes országokban a recesszió relatíve rövidebb ideig tartott, ugyanakkor súlyosabb volt, mivel a GDP drasztikusabban csökkent. Más országokban a recesszió hosszabb ideig tartott, ugyanakkor nem volt olyan súlyos, mivel a termelés kisebb mértékben esett vissza az adott időszakban. 1999-ben az átmenet nagy gazdasági válsága által leginkább sújtott két országban, Moldáviában és Grúziában a GDP körülbelül egyharmada volt az átmenet előtti szintnek. Míg Moldávia esetében nyolc évig tartó recesszió és kétévnyi növekedés, addig Grúziában hatévnyi GDP-csökkenés és négyévnyi növekedés eredményezte ezt az arányt. Ugyanakkor voltak olyan országok, mint például Örményország, ahol a visszaesés csak négy évig tartott, de ez elegendő volt ahhoz, hogy a nemzeti jövedelem az átalakulás előtti szint 40 százalékára essen vissza, és voltak olyan országok is, mint Románia, ahol a kibocsátás hét éven keresztül csökkent, ugyanakkor 1999-ben a GDP az 1989-es szint 76 százaléka volt (4. táblázat).

4. táblázat

A recesszió és a növekedés időtartama 1990–1999 között (évek száma)

	Átmeneti recesszió	Kilábalás	Második generációs visszaesés	Növekedés	Recessziós évek összesen	Növekedés évei összesen
Albánia	3	4	1	2	4	6
Örményország	4			6	4	6
Azerbajdzsán	6			4	6	4
Belorusszia	6			4	6	4
Bulgária	4	2	2	2	6	4
Horvátország	4	5	1		5	5
Cseh Köztársaság	3	5	2		5	5
Észtország	5			5	5	5
Macedónia	6			4	6	4
Grúzia	5			5	5	5
Magyarország	4			6	4	6
Kazahsztán	6	2	2		8	2
Kirgizisztán *	5			4	5	5
Litvánia *	3	1	1	4	4	6
Litvánia	5			5	5	5
Moldávia	7	1	2		9	1
Lengyelország	2			8	2	8
Románia	3	4	3		6	4
Oroszország	7	1	1	1	8	2
Szlovákia	4			6	4	6
Szlovénia	3			7	3	7
Tádzsikisztán	7			3	7	3
Türkmenisztán *	7			2	7	3
Ukrajna	10				10	0
Üzbegisztán *	5			4	5	5

* Ezekben az országokban 1990-ig bővült a gazdaság, a recesszió csak 1991-ben kezdődött.

Forrás: A szerző összeállítása a 3. táblázat adatai alapján.

Az átmenet és még inkább az azt kísérő recesszió, válság és a kilábalás természeténél és lényegénél fogva páratlan folyamat. Extrém példák állnak rendelkezésünkre a GDP egy év alatt történő 50 százalékos csökkenésére – 1992-ben Örményországban –, illetve 17 százalékos növekedésére – 1999-ben Türkmenisztánban. Kiszámíthatjuk azt is, hogy egy adott évben milyen óriási különbség volt a GDP legnagyobb mértékű csökkenése és növekedése között. Ez a különbség a legszélsőségesebb esetben, 1992-ben meghaladta az 55 százalékpontot. Még az átalakulás tizedik évében is, 1999-ben a különbség nagyobb volt 20 százalékpontnál. Összességében ezekben az években nem kevesebb, mint 57 esetben a GDP csökkenésének mértéke két számjegyű volt, ugyanakkor nem meglepő, hogy a növekedés mutatója csak hét esetben volt két számjegyű. Meg kell azonban hagyni, hogy a kibocsátás kezdeti összeomlása után minél előrehaladottabb volt az átmeneti folyamat, annál kisebb volt a növekedési ütem ingadozása.

A legrosszabb év az 1992-es volt. Ekkor egyedül Lengyelországban nőtt a GDP, szerény 2,6 százalékos mértékben, mivel ott a kilábalási folyamat már az év közepén megindult. Az összes többi országban csökkent a GDP, a csökkenés mértéke 2,9 (Kazahsztánban), illetve 3,1 (Magyarországon) százaléktól egészen 44,8 (Grúziában), illetve 52,6 (Azerbajdzsánban) százalékgig terjedt. A teljes országcsoport esetében a recesszió ebben az évben igen mély volt, a GDP visszaesésének mértéke összességében 9,5 százalékra rúgott. Ez akkor történt, amikor az átmenet békés úton haladt előre, csak elszórtan, kis területeken történtek összecsapások a helyi katonai erőkkel. Természetesen ez utóbbi esetekben a drámai visszaesés magyarázata nyilvánvaló, és mivel ezek a konfliktusok további torzulásokhoz vezettek, a kibocsátás tovább csökkent.

A legjobb év az 1997-es volt, amikor a strukturális reformok korai gyümölcsei már kezdtek beérni, de még sem a kelet-ázsiai, sem az orosz pénzügyi válság nem hatott negatívan a régió gazdasági tevékenységére (*Montes-Popov, 1999*). Abban az évben csak öt országban csökkent a kibocsátás (beleértve az átmenet ezen szakaszában szokatlan, 26,1 százalékos visszaesést Türkmenisztánban), míg a maradék 20 ország mindegyikében nőtt a GDP. A leggyorsabb, 11, illetve 10,6 százalékos növekedést Grúziában és Észtországban mérték. A teljes régió átlagában a súlyozott GDP-k növekedési üteme 2 százalékos volt. Majd ezek után 1998-ban a ráta újra 1,2 százalékos csökkenést mutatott. Lehetséges, sőt nagyon valószínű, hogy ez volt az utolsó év, amikor mind a teljes KE, mind a teljes VSZU-régióban csökkent a kibocsátás.

Nincs egyértelmű modell az átalakuló országokban lezajló „recesszió, kilábalás és növekedés” folyamatsorra. Az átalakulás első évtizedét egyedi folyamatnak kell tekintenünk, amely nem állítható párhuzamba semmilyen már múltbeli folyamattal, és várhatóan nem ismétlődik meg a jövőben. Számos specifikus tényező hatott ilyen tekintetben a fejleményekre.

Először is, a kibocsátás visszaesésének kezdete eltérő időpontokra tehető az egyes országokban. Néhányukban, mint például Litvániában és Üzbegisztánban a liberalizáció elhalasztásával lehetőségessé vált az átalakulási recesszió kezdetének egészen 1991 végéig, 1992 elejéig történő kitolása. Ugyanakkor hasonló okokból, vagyis a strukturális reformok elhalasztásának köszönhetően egyes országokban, mint Türkmenisztán (a szovjet utódállamok csoportján belül), mint Horvátország (a volt Jugoszlávián belül) vagy mint Románia (volt KGST-tagállam) esetében a termelés már 1989-ben csökkenni kezdett. Így a recessziót kiváltó kezdeti hatás nem egyezett meg az egyes átalakuló gazdaságok esetében. Egyes országokban a visszaesés pont az átalakulási folyamat kezdetének, míg másokban pont az átmenet késleltetésének eredménye.

Másodszor, a recesszió mélysége különbözött egyrészt a tervgazdaságból fakadó kezdeti torzulások, másrészt az alkalmazott gazdaságpolitika függvényében. Minél súlyosabbak voltak a torzulások – mint a nem teljesítő külső adósság problémája, a nyílt infláció, a hiány, az ártámogatási rendszer elterjedtsége, nem hatékonyan működő állami vállalatok sora stb. – annál súlyosabb volt a visszaesés. De a kezdeti években a recesszió azokban az országokban is súlyosabb volt, amelyek túl radikális liberalizációs politikát próbáltak folytatni. Ha a fenti tényezők egyszerre voltak jelen – és pontosan ez történt például Lengyelországban 1989–90-ben és Oroszországban 1992–93-ban –, akkor a kezdeti recesszió még súlyosabb volt.³

Az ellenkező esetre – amikor nincsenek jelen a megreformált szocialista gazdaságra jellemző torzítások, és a liberalizáció fokozatosan megy végbe – nem létezik példa. Ugyanakkor az 1990-es évek kínai és a vietnami tapasztalata azt mutatja, hogy ha viszonylag kevés a gazdaságban jelen levő torzulás és nem túl gyors a liberalizáció üteme, akkor a növekedés lehet gyors és – legalább a jelen ideig – fenntartható.⁴

Harmadszor, azokban az országokban, amelyek képesek voltak még az előző rendszerben megreformálni gazdaságukat, az átalakulást kísérő recesszió rövidebb ideig tartott. Minél jobban sikerült a tervgazdaság gazdasági és pénzügyi működését megreformálni, annál rövidebb ideig tartott a rengeteg, a piacgazdaság kialakulása szempontjából lényeges új intézkedés bevezetése. Ennek következtében kevesebb időt vett igénybe az allokáció hatékonyságának javítása, így a növekedési pályára való visszatérés. Pontosán ez történt Magyarországon és Lengyelországban, csakúgy, mint Szlovéniában. Az észtországi tapasztalatok is alátámasztják ezt az érvelést, ahol egyes piacorientált reformok – szemben a volt szovjet utódállamokkal – ugyancsak viszonylag korán végbementek.

Ezek a megfigyelések nem mondanak ellent annak a következtetésnek, miszerint a korlátozott reformok hozzájárultak a fokozódó pénzügyi destabilizációhoz (*Kornai*, 1986). A reformok különböző eredménye ugyancsak különbözően hatott a visszaesésre, majd az expanzióra. A legjobb példa ebben az esetben is Magyarország, és különösen Lengyelország. Ezekben az országokban az 1980-as évek reformjai egyrészt fiskális és monetáris egyensúlyzavarhoz vezettek. De a másik oldalról – és hosszabb távon ez a hatás mutatkozott fontosabbnak – ezek a változások nagyobb rugalmasságot és jobb alkalmazkodó képességet eredményeztek. Így ezen ellentmondásos folyamatok hosszú távon a növekedés szempontjából pozitív eredményt hoztak: a kilábalás hamarabb megkezdődött és a növekedés gyorsabb volt.

Negyedszer, ha a recesszió időszakát a kilábalás követi is, ez még nem jelenti azt, hogy az átalakulási válság véget ért. Az 1990-es évek folyamán legalább tízszer megtörtént, hogy a már javuló eredményeket felmutató gazdaság újra recesszióba esett. Sőt, az ilyen „második generációs átalakulási válságok” hat esetben egy évnél is hosszabb ideig tartottak. Ezen eseményeket nem pusztán a külső sokkok, sokkal inkább a növekedés fenntartásához szükséges egészséges fundamentumok és az erős intézményi háttér hiánya okozták. Más szavakkal, az átalakuló gazdaságokban – és esetükben ez

³ Természetesen az orosz és a lengyel példa sokban különbözik egymástól. Oroszország esetében a GDP 8,8 százalékkal már azelőtt visszaesett (1990–91-ben), mielőtt a lényegi liberalizáció megtörtént. Lengyelország esetében 1989 közepéig bővült a kibocsátás, és csak amikor a liberalizáció üteme lényegesen felgyorsult, akkor kezdett csökkenni a GDP.

⁴ A Kínában és Oroszországban végbemenő egymással ellentétes növekedési folyamatokat a huszadik század utolsó évtizedének legmegdöbbentőbb világgazdasági eseményének kell tekintenünk. Míg Kínában ebben az időszakban a GDP megduplázódott, Oroszországban megfeleződött. Ennek természetesen fontos geopolitikai következményei is vannak.

sokkal inkább igaz, mint az érett piacgazdaságok esetében – attól, hogy a növekedés beindult, még nem biztos, hogy fennmarad. A megindult növekedést jó gazdaságpolitikával fenn kell tartani, és az is lehet, hogy mindez nem elegendő, ha nem létezik a jó gazdaságpolitika működési környezetét biztosító megfelelő intézményrendszer. Ebből az egyszerű okból fakadóan kétségtelen, hogy a jövőben is lesznek példák a jövedelem visszaesésére. A visszaesés bizonyos esetekben gazdaságpolitikai hibák, máskor az üzleti ciklusok következménye lesz. Ugyanakkor ami a „második generációs átalakulási válságokat” illeti, legtöbbször a rossz gazdaságpolitika, a negatív külső sokkok vagy mindkettő együttesen felelős. A poszt-szocialista országokban az üzleti ciklusok mechanizmusa még nem teljesen indult be, mivel az csak a nemrég bevezetett piaci mechanizmusok erősségének függvénye.

Ötödször, nem szabad elfelejtenünk, hogy a múltban elkövetett gazdaságpolitikai hibák következtében lecsökkent nemzeti jövedelem okozta veszteségeikért nem kárpótol a jelenlegi és a jövőbeli növekedés. Abban az esetben, ha a növekedés az azt megelőző strukturális reformok miatt történt kibocsátáscsökkenést követi, akkor ezt a recessziót tekinthetjük egyfajta „intézményi befektetésnek”. Ha nem, akkor a recesszió és a válság egyszerűen visszafordíthatatlan jóléti veszteséget eredményez (Nuti, 1992).

Az átalakulás első évtizedének végére a régió aggregált GDP-je alig éri el az átmenet előtti szint 70 százalékát. Az ilyen jellegű elemzés célja egyrészt egy adott ország átalakulás előtti kibocsátásának a jelenlegi GDP-jével, illetve más országok relatív kibocsátásával való összehasonlítása (Lásd 3. táblázat). Ugyanakkor hasznos lehet egy pillantást vetnünk az 1990-es évek aggregált kibocsátására is. Ha egy adott országnak sikerült elérnie az átmenet előtti kibocsátási szintet, míg egy másiknak nem, akkor ezt gyakran úgy magyarázzák, hogy az előbbi ország jobban teljesített, legalábbis a növekedés tekintetében. De megtörténhetett az is, hogy az utóbbi ország relatív kibocsátása az egész évtizedben magasabb volt, mint az előbbié.

Vizsgáljuk meg a következő, négyéves időszakot felölelő recesszió, kilábalás és növekedési sorozatot két hipotetikus országban. Az elsőben a recesszió második évében a kibocsátás csökkenjen 10 százalékkal, majd a harmadik évben térjen vissza az eredeti szintre. A negyedik évben újra nőjön a kibocsátás, de csak két százalékkal, így a négyéves periódus végére a kibocsátás ennyivel haladja meg az átalakulás előtti szintet. Ebben az esetben a négyéves aggregált kibocsátás 392 egység lesz (100+90+100+102). A második országban a kibocsátás a második, a harmadik és a negyedik évben is rendre 1 százalékkal csökkenjen. Így a periódus végére a kibocsátás a kezdeti szint 97,03 százaléka lesz. Ebben az esetben a négy éves aggregált kibocsátás 394,03 egység lesz (100+99+98,01+97,02). Ez azt jelenti, hogy annak ellenére, hogy az első országban jelenleg, vagyis a teljes recesszió – kilábalás – növekedés sorozat végén a kibocsátás (egy éves flow) magasabb szinten van, mint a kiinduláskor (102 egység), a teljes aggregált kibocsátás magasabb a második országban, ahol a jelenlegi termelés (megint csak az egyéves flow) csak 97 egység. A második országban a jelenlegi kibocsátási szint öt egységgel alacsonyabb (102 mínusz 97), de a teljes négyéves kibocsátás összege két egységgel magasabb (394 mínusz 392), mint az elsőben.

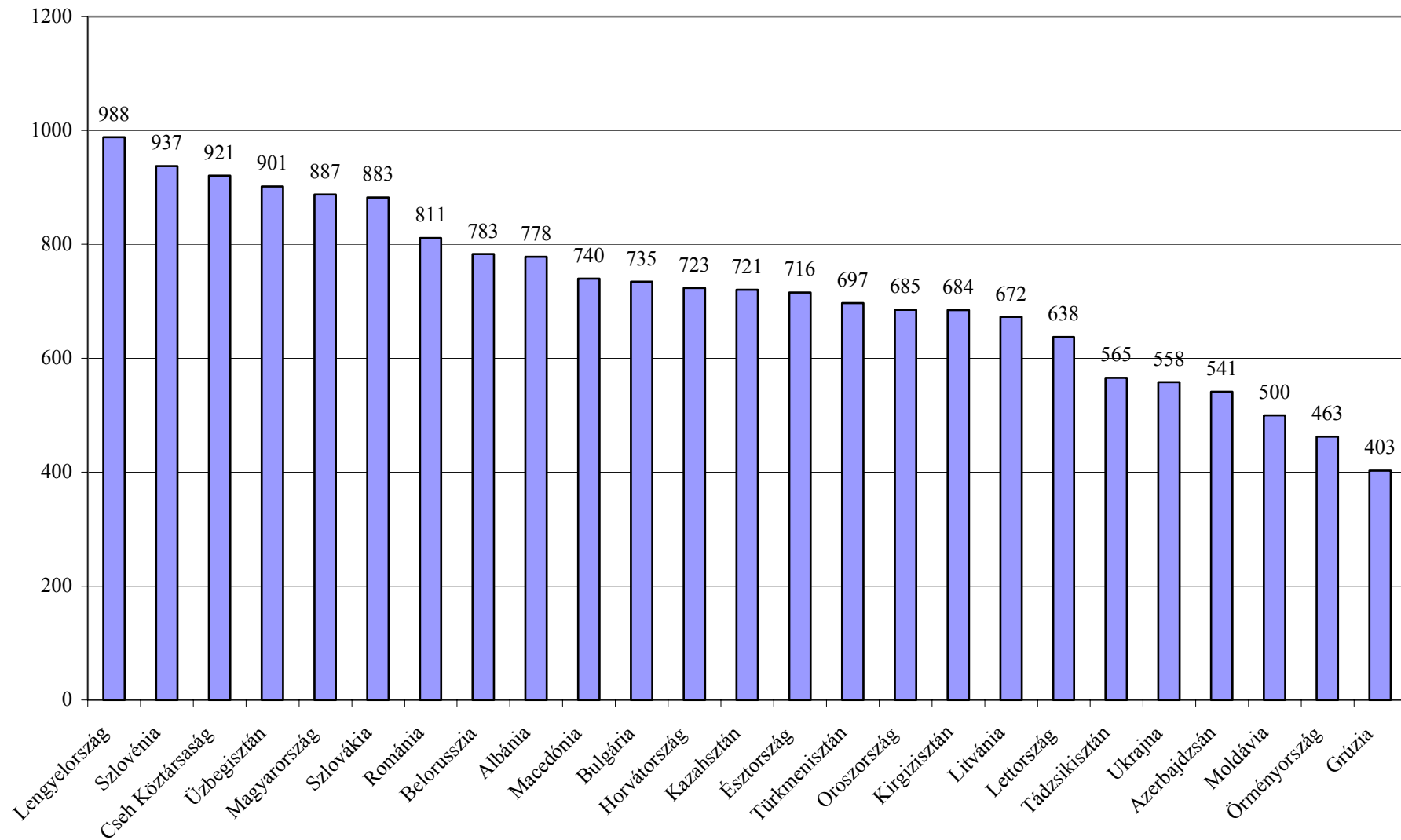
Például ez történt Szlovákia és Üzbegisztán esetében. Az 1999-es GDP-szint 1989-hez képest rendre 101,5, illetve 92 százalék volt. Ugyanakkor Szlovákiában az évtized aggregált GDP-je 883 százaléka volt az 1989-es szintnek, míg Üzbegisztán esetében ez az arány 901 százalék volt. A 25 átmeneti ország teljes 1990–99-es időszakra vonatkozó aggregált GDP-jének alakulását az 1. ábrán mutatjuk be.

A tanulság most is összetett. Egyes esetekben, miközben a teljes évtizedre aggregált relatív kibocsátási szint magasabb, a GDP jelenlegi relatív szintje alacsonyabb.

Akkor végül is melyik ország teljesített jobban? Az az ország, ahol a jelenlegi kibocsátás magasabb, mint az átalakulás előtti szint, miközben a teljes átalakulási időszakban realizált, kumulált GDP alacsonyabb, mint egy másik ország esetében? Vagy az az ország, amelyben a teljes tranzíciós évtizedre aggregált GDP szintje magasabb, ugyanakkor a jelenlegi kibocsátás még mindig viszonylag alacsonyabb, mint egy másik ország esetében? Attól függ. A lényeg az, hogy a hivatalos statisztikákat tekintve (fontos strukturális változásokat figyelmen kívül hagyva) ugyanolyan GDP-adatokat hasonlítunk össze. Más szempontból viszont a megváltozott társadalmat is figyelembe kell venni. Még egyszer hangsúlyozzuk, a ma realizált magasabb jövedelem nem mindig kompenzálja a tegnap elszenvedett veszteséget. Ez azért van így, mert más emberek veszítettek és mások nyertek. Mindez a gazdaságpolitikát és a strukturális reformokat megnehezítő társadalmi és politikai feszültségekhez vezethet. Ebből a szempontból a legfontosabb a növekedési és csökkenési ütemek ingadozása. Úgy tűnik, hogy a hosszú távú növekedés és a nemzet jóléte szempontjából kedvezőbb, ha ezek a ráták kevésbé ingadoznak, vagyis ha a kibocsátás mennyiségi változásai fokozatosabbak.

Össességében a 25 átalakuló posztoszocialista ország az 1989-es kibocsátásnak alig 7,6-szeresét termelte meg az elmúlt évtizedben. A FÁK esetében ez az arány 673, míg a kelet-európai régió esetében 895 százalék. Ez azt jelenti, hogy Kelet-Európában nem kevesebb, mint 11 év kellene ahhoz, hogy az 1989-es GDP 11-szeresét megtermeljék. Statisztikai szempontból ugyanehhez az eredményhez vezetne, ha nem lett volna recesszió, csak egyszerűen stagnált volna a gazdaság 11 egymást követő évben – 1990-től 2000-ig.

1. Ábra: Aggregált GDP mutató az 1990-99-es évtizedre (1989=100)

V. Gazdaságpolitikai válaszok és az intézményépítés szerepe

Az átalakulás jelenlegi fázisában a posztoszocialista országok több közös vonást mutatnak más fejlődő piacokkal, mint pár évvel ezelőtt. Régebben túl gyakran feltételezték azt, hogy ezeknek az országoknak hasonló strukturális problémákkal kell szembenézniük, mint más régiók torzulásokkal küzdő gazdaságainak. Ez sem akkor nem volt, sem most nem igaz, annak ellenére, hogy egyre növekszik a hasonlóság azon kihívások között, amelyekkel ezen országoknak szembe kell nézniük. Így amikor a jövőbeni növekedéssel kapcsolatos gazdaságpolitikai döntési lehetőségeket vizsgáljuk, még mindig hangsúlyozott figyelmet kell szentelnünk a posztoszocialista gazdaságok specifikus jellemzőire. Ebből a szempontból döntő fontosságú az intézményépítés folyamata.

Gazdasági szemszögből a tervgazdaság összeomlását az alkalmazkodóképesség hiánya okozta. Az átalakuló világ gazdasági környezet egyre komolyabb kihívásokat teremtett, így a merev, számtalan torzulástól szenvedő rendszer nem volt képes versenyképességének javítására. Miközben a globalizáció egyrészt veszélyt jelentett az alkalmazkodni képtelen gazdaságok számára, másrészt lehetőséget teremtett az alacsony termelékenységű gazdasági rendszer megreformálására. A gazdasági kapcsolatok fokozódó nemzetköziesedése és a jelentős politikai változások mellett a technológiai fejlődés is fontos szerepet játszott annak eldöntésében, hogy elérkezett az átfogó átalakulás ideje. Másképp nehéz lenne, ha egyáltalán lehetséges, alkalmazkodni a növekvő fejlődési kihívásokhoz és hasznot húzni a hosszú távú növekedési kilátásokból. Ezen a területen két probléma merült fel.

Először is, kezdetben a gazdaságpolitika kénytelen az örökölt intézményi rendszer keretei között szembenézni az új kihívásokkal. Az intézmények, vagyis az új szabályrendszerhez való alkalmazkodást megkönnyítő szabályok és a szervezetek összessége mindig hiányzik. Különösen az átmenet folyamatában (*North, 1997*). Sőt, az intézményrendszer fogalmának szélesebb értelmezésébe a piacgazdaságra jellemző piaci kultúra és viselkedés is beletartozik. Az átalakuló gazdaságokban – még akkor is, ha a fejlődő piacgazdaságot szabályozó jogrendszer már kialakult és a jogrendszert felügyelő szervezetek már felálltak – még mindig kihívást jelent, hogy a piaci kultúra és viselkedés kialakulása időt vesz igénybe.

Másodszor, az idő múlásával a megfelelő intézményeket a gazdaságpolitika megkönnyítése érdekében meg kell változtatni. De míg hosszú távon az intézményrendszer minősége (így a gazdaságpolitikai döntéshozatalt elősegítő rövid távú tulajdonságuk is) a gazdaságpolitika függvénye, addig rövid távon az intézmények adottak. Így az alkalmazott gazdaságpolitikát a fennálló intézményrendszer keretei között kell végrehajtani. Más szóval az átalakuló gazdaságokban voltak és bizonyos fokig még mindig vannak olyan döntések, amelyeket az intézményrendszer gyengesége miatt nem lehet végrehajtani. Ez a posztoszocialista átmenet első évtizedének végén oly nyilvánvaló érvelés kezdetben nem volt mindenki számára egyértelmű. Pont ellenkezőleg.

Nem meglepő, hogy a gyenge intézményrendszer – legyen az a leköszönő kormányzati szektor által dominált és a bürokratikus ellenőrzés által fémjelzett tervgazdaság igényéhez igazított, vagy csak később keletkezett – gyengítette a politika hatékonyságát. Ezen intézményi gyengeségeket figyelembe véve a döntéshozók számos reakcióra számíthattak, de gyakran mégsem várták azokat, pontosan az intézményi keretek figyelmen kívül hagyása miatt. Sok gazdaságpolitikus és tanácsadója (a nemzetközi szervezeteket is beleértve) valóban azt hitte, hogy a liberalizáció

megtörténtével a kibocsátás hamarosan növekedésnek indul, ha a magántulajdon aránya már elért egy kritikus szintet.

Ezzel szemben, az igen gyors és széles körű privatizáció ellenére hosszú ideig nem javult az allokáció hatékonysága, sőt lehet, hogy tovább torzult. Butaság lenne azt feltételezni, hogy mindez azért történt, mert a magántulajdon kevésbé hatékony, mint az állami, még ilyen egybeesés esetén is, amikor a privatizációt recesszió követte. Pont emiatt kötik néha össze az átalakulási recessziót és válságot az éppen folyó privatizációval. Ez hiba, mivel a válság háttérben az intézményi háttér áll. Ahhoz, hogy a fejlődő magánszféra bizonyíthassa felsőbbrendűségét, szüksége van alapvető intézményi iránymutatásra.

További fontos észrevétel az, hogy azonos vagy hasonló intézményrendszer keretén belül különböző politikákat lehet folytatni. Ez azt jelenti, hogy függetlenül az adott pillanatban fennálló intézményrendszertől, a gazdaságpolitika lehet jobb vagy rosszabb. Az egyik országban a gazdaságpolitika az adott probléma kezelésére alkalmasabb, míg a másikban kevésbé megfelelő választ adhat. Így bár az intézményi háttér azonos, a különböző politikai döntések különböző eredményeket hozhatnak.

Az is lehet, hogy a gyengébb intézményrendszer keretén belül az eredmények jobbak, mint a jobb intézményi háttérrel rendelkező országban. És ez pontosan a jobb gazdaságpolitika eredménye. Így az intézmények fontosak, de az alkalmazott gazdaságpolitika is. Megtörténhet az is, hogy a gazdasági teljesítmény egészségesebb egy erősebb vagy gyengébb intézményi háttérrel rendelkező, és jobb vagy rosszabb gazdaságpolitikát folytató ország esetében. Bizonyos mértékig ezek egymást kiegészítő tényezők, bizonyos mértékig helyettesíthetik is egymást. Ez a magyarázata annak, hogy egyes országok *ceteris paribus* gyorsabb gazdasági növekedést tudnak felmutatni, mint mások. Ugyancsak ez magyarázza meg azt is, hogy egyes országokban egy adott időszakban gyorsabb a növekedés, míg máskor lassúbb, annak ellenére, hogy eközben az intézményi háttér javult.

Nagyszerűen példázza ezt az összefüggést a lengyel gazdaság. Ebben az országban a fokozatos, ugyanakkor elkötelezett intézményépítésnek és a jó gazdaságpolitikának köszönhetően az 1992 közepén kezdődő kilábalást követően, 1993 után a növekedés lényegesen felgyorsult. Ugyanakkor később, 1997 után a növekedési ütem jelentősen (a vártnál sokkal jobban) lelassult. Mindez annak ellenére történt, hogy az intézményépítés folyamata ezekben az években végig tovább haladt. A növekedés lassulását kisebb mértékben a külső sokkok váltották ki, de annak valódi oka a gazdaságpolitika torzulása volt. Azok az elemzések, amelyek csak a külső sokkokat okolják, nem tudják megmagyarázni, hogy miért lassult a GDP növekedési üteme ilyen jelentős mértékben – vagyis miért csökkent az 1995–97-es időszakbeli éves 6,7 százalékról a következő három évben (1998–2000) 4,5 százalékra. Ezt egyedül az elkövetett gazdaságpolitikai hibák minősége magyarázza.

Természetesen a legszerencsésebb az, ha a jó intézményi háttér jó gazdaságpolitikával párosul. És az sem kétséges, hogy a legrosszabb ennek az ellenkezője, vagyis gyenge intézmények és rossz gazdaságpolitika. Sajnos az átalakuló gazdaságokban gyakoribb volt az utóbbi variáció. Nem meglepő, hogy az átmeneti recesszió a nagy átalakulási válságba torkollott.

Az átmenet kezdeti időszakában nem létezett nyilvánvaló szabály az intézményrendszer és a gazdaságpolitika minőségének kombinációját illetően. Később feltehetően jelentős mértékben elősegítették egymást. Mielőtt azonban ez megtörtént volna, előfordulhatott az is, hogy a viszonylag jobb intézményi háttér akadályt jelentett a politikusoknak – mivel ez sosem egyszerű – a strukturális reformok és az

intézményépítés továbbvitelében való elkötelezettség tekintetében. Ezek örökké tartó folyamatok, nem csak egy átmeneti időszakot érintenek.

De történhetett ennek az ellenkezője is. A torzulások, nehézségek, feszültségek, válságok stb. az intézményrend további reformjára ösztönözhetik a kormányzatot. Ez a kérdés alapvetően politikai természetű, annak ellenére, hogy gazdasági hatásai jelentősek. A válasz attól függ, hogy az uralkodó elit milyen mértékben képes egy hosszú távú fejlődési jövőkép kialakítására, illetve szoros, visszaható kapcsolatban van a politikai liberalizáció és a demokratizálódás egymással párhuzamosan zajló folyamatával.

Így a kérdések igen összetettek. A legnagyobb az, amikor az intézményépítés folyamata pusztán az emberek bölcsességének és vezetőik elhatározásának eredménye. Ez is előfordul. De a tapasztalatok azt mutatják, hogy igen gyakran az intézményépítés csak akkor kap lendületet, amikor a problémák eszkalálódnak, vagyis „minél rosszabb, annál jobb”. Ilyenkor erősödik a nyomás – különösen a vállalkozói szektor oldaláról, de azon kívül is –, nő a strukturális reformokra való igény. A nemzetközi szervezetek – miközben technikai tanácsokkal szolgálnak és helyes politikai és reformfolyamatokat feltételül támasztó pénzügyi segítséget nyújtanak – ugyancsak hozzájárulnak ezekhez a folyamatokhoz.

Hivatkozások

- Alesina, Alberto* [1997]: The Political Economy of High and Low Growth, in Boris Pleskovic and Joseph E. Stiglitz (eds), Annual Bank Conference on Development Economics 1996. Washington, DC: World Bank, 217–37.
- Bauer, Tamás* [1978]: Investment Cycles in Planned Economies, *Acta Economica*, xxi, March, 243–60.
- Blejer, Mario I., and Marko Skreb* (eds.) [2000]: *Transition. The First Decade*, Kluwer Academic Publishers (forthcoming).
- Borensztein, Eduardo, and Peter J. Montiel* [1991]: Savings, Investment, and Growth in Eastern Europe, in Georg H. Winckler (ed.), Central and Eastern Europe Roads to Growth, Washington, DC: International Monetary Fund and Austrian National Bank, 153–87.
- Cohen Daniel* [1998]: The wealth of the world and the poverty of nations, Cambridge: Massachussets Institute of Technology.
- EBRD [1997]: Transition Report 1997: Enterprise Performance and Growth, London: European Bank for Reconstruction and Development.
- EBRD [1999]: Transition Report 1999: Ten years of transition, London: European Bank for Reconstruction and Development.
- Economist* [2000]: Ex-Soviet Union. A ghost lurks, *The Economist*, January 29th, p. 60.
- Fischer, Stanley, Ratna Sahay, and Carlos A. Vegh* [1997]: “From transition to market: evidence and growth prospects, in Salvatore Zechinni (ed.), Lessons from the Economic Transition. Central and Eastern Europe in the 1990s, Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 79–102.
- Gomulka, Stanislaw* [1990]: Stabilizacja i wzrost: Polska 1989–2000. [Stabilization and Growth: Lengyelország 1989–2000], in Grzegorz W. Kolodko (ed.), Polityka finansowa – nierownowaga – stabilizacja (II) [Financial Policy – Disequilibrium – Stabilization (II)], Warsaw: Research Institute of Finance, 303–21.

- IMF [1991]: World Economic Outlook, Washington, D.C.: International Monetary Fund (May).
- IMF [1992]: World Economic Outlook, Washington, D.C.: International Monetary Fund (October).
- IMF [1999]: World Economic Outlook, Washington, D.C.: International Monetary Fund (October)
- Kolodko, Grzegorz W. [1976], Economic Growth Cycles in the Centrally Planned Economy: The Case of Lengyelország, *Working Papers*, Warsaw: Institute for Economic Development, Warsaw School of Economics (SGPiS).
- Kolodko, Grzegorz W. [1991]: Inflation Stabilization in Lengyelország: A Year After. *Rivista di Politica Economica*, 6 (June), 289–330.
- Kolodko, Grzegorz W. [1992a]: Economics of Transition: From Shortageflation to Stagflation, the Case of Lengyelország, in Armand Clesse and Rudolf Tökes (eds), Preventing a New East–West Divide: The Economic and Social Imperatives of the Future Europe, Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 172–81.
- Kolodko, Grzegorz W. [1992b]: From Output Collapse to Sustainable Growth in Transition Economies: The Fiscal Implications, Washington, DC: International Monetary Fund (December).
- Kolodko, Grzegorz W. [1999a]: Ten Years of Postsocialist Transition. Lessons for Policy Reform, *Policy Research Working Paper*, 2095, Washington, D.C.: The World Bank (April).
- Kolodko, Grzegorz W. [1999b]: Fiscal Policy and Capital Formation in Transition Economies, *EMERGO. Journal of Transforming Economies and Societies*, Vol. 6, No. 3 (Summer), 33–62.
- Kolodko, Grzegorz W. [1999c]: Equity Issues in Policymaking in Transition Economies, in Vito Tanzi, Ke-young Chu, and Sanjeev Gupta (eds.), *Economic Policy and Equity*, Washington, DC: International Monetary Fund, 150–88.
- Kolodko, Grzegorz W [1999d]: Transition to a market economy and sustained growth. Implications for the post-Washington consensus, *Communist and Post-Communist Studies*, Vol. 32, No. 3, (September), 233–61.
- Kolodko, Grzegorz W [2000a]: From Shock to Therapy. The Political Economy of Post-socialist Transformation. Oxford: Oxford University Press.
- Kolodko, Grzegorz W [2000b]: Transition to a Market and Entrepreneurship. The Systemic Factors and Policy Options, *Communist and Post-Communist Studies*. Vol. 33, No. 2, (June),
- Kolodko, Grzegorz W. and Walter W. McMahon [1987], Stagflation and Shortageflation: A Comparative Approach, *Kyklos*, XI, 2, 176–97.
- Kolodko, Grzegorz W., and Domenico M. Nuti [1997]: The Polish Alternative: Old Myths, Hard Facts, and New Strategies in the Successful Transformation of the Polish Economy. *Research for Action*, 33, Helsinki: UNU/WIDER.
- Kornai, Janos [1986]: The Hungarian Reform Process: Visions, Hopes, and Reality, *Journal of Economic Literature*, XXIV, 4, 1, 687–737.
- Kozminski, Andrzej K. [1993]: *Catching Up? Organizational and Management Change in The Ex-Socialist Block*, Albany, N.Y.: State University of New York Press.
- Lavigne, Marie [1999]: *The Economics of Transition: From Socialist Economy to Market Economy*, (second edition), Chatham, Kent: Macmillan.
- Lucas, Robert E. [1999]: Some Macroeconomics for the 21st Century, Chicago, Il.: The University of Chicago (September), mimeo.

- Milanovic, Branko* [1998]: *Income, Inequality, and Poverty during the Transition from Planned to Market Economy*. Washington, DC: World Bank.
- Montes, Manuel, and Vladimir Popov* [1999]: *The Asian Crisis Turns Global*, Singapore: Institute of Southeast Asian Studies.
- Mundell, Robert A.* [1997]: The Great Contractions in Transition Economies, in Blejer, Mario I. and Marko Skreb (eds.), *Macroeconomic Stabilization in Transition Economies*. London: Cambridge University Press, 73–99.
- North, Douglass C.* [1997]: The Contribution of the New Institutional Economics to an Understanding of the Transition Problem, *WIDER Annual Lectures*, 1, Helsinki: UNU/WIDER (March):
- Nuti, Domenico M.* [1992]: Lessons from Stabilization and Reform in Central Eastern Europe, CEC Working Papers, 92, Brussels: Council of the European Community (May).
- PlanEcon [1999a]: Review and Outlook for the Former Soviet Republics, Washington, D.C.: PlanEcon, Inc., (October).
- PlanEcon [1999b]: Review and Outlook for the Eastern Europe, Washington, D.C.: PlanEcon, Inc., (December).
- Poznanski, Kazimierz* [1996]: *Lengyelország's Protracted Transition: Institutional Change and Economic Growth*, Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Poznanski, Kazimierz* [1997]: Comparative Transition Theory: Recession and Recovery in Post-Communist Economies, conference paper presented at "Transition Strategies, Alternatives, and Outcomes, Helsinki: UNU/WIDER, 15–17 May.
- Stiglitz, Joseph E.* [1998]: More Instruments and Broader Goals: Moving towards the Post-Washington Consensus, *WIDER Annual Lectures*, 2, Helsinki: UNU/WIDER (January).
- Summers, Lawrence* [1992]: The Next Decade in Central and Eastern Europe," in Christopher Clague and Gordon C. Rausser (eds.), *The Emergence of Market Economies in Eastern Europe*. Cambridge, Ma. and Oxford, UK: Blackwell, 25–34.
- Tanzi, Vito* [1997]: Reconsidering the Fiscal Role of Government: The International Perspective, *American Economic Review*, Vol. 87, No. 2 (May), 164–8.
- UNDP [1999]: *Human Development Report 1997*, New York: Oxford University Press.
- Williamson, John* [1990]: What Washington Means by Policy Reform, in John Williamson (ed.), *Latin American Adjustment: How Much has Happened?*, Washington, DC: Institute for International Economics.
- Williamson, John* [1997]: The Washington Consensus Revisited, in Louis Emmerij (ed.), *Economic and Social Development into the XXI Century*. Washington, DC: Inter-American Development Bank.
- World Bank [1997]: *Global Economic Prospects and the Developing Countries*, Washington, DC: World Bank.